

**«6D030100 - Құқықтану» мамандығы бойынша философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін ұсынылған**

БИСКУЛЬТАНОВА АЛЬБИНА МАУЛЕТКАЗЫЕВНАНЫҢ

**«Вето құқығы: Қазақстандық тәжірибе және шетелдік дағды»
тақырыбындағы диссертациялық жұмысына**

АҢДАТПА

Зерттеу жұмысының жалпы сипаттамасы. Диссертациялық жұмыс қазақстандық және әлемдік тәжірибеде вето институтының жұмыс істеуінің өзекті аспектілерін зерттеуге арналған. Диссертацияда Қазақстандағы және шет елдердегі вето құқығы эволюциясының негізгі кезеңдері қарастырылған. Вето құқығын қолданудың құқықтық негіздері мен шетелдік тәжірибесіне салыстырмалы талдау жүргізіледі және осы институттың нормаларын іске асырудың өзекті аспектілері мен осы бағыттағы оң тәжірибелері анықталады.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Әлемнің көптеген елдеріндегі мемлекеттік билік олардың Конституцияларына сәйкес заң шығарушы, атқарушы және сот билігі болып бөліну қағидаттарында жүзеге асырылады. Билікті бөлудің бұл жүйесінде билік тармақтары арасындағы саяси-құқықтық тепе-теңдікті қамтамасыз ете отырып, бірқатар маңызды конституциялық-құқықтық өкілеттіктерді жүзеге асыратын Президентке ерекше орын беріледі. Оның қызметіндегі басты құзыреттердің бірі-парламент қабылдаған заңдарға қатысты вето қою құқығы. Бұл құқық бірқатар нақты белгілермен және процедуралық талаптармен сипатталады.

Президенттің вето құқығының мәнін, оның конституциялық-құқықтық сипатын, іске асыру мерзімдері мен көлемін анықтаудағы ғылыми тәсілдердің әртүрлілігі оны айқындауда белгілі бір қиындықтар тудырады және тәжірибеде даулы жағдайлардың пайда болуына әкеледі. Осыған байланысты президенттік вето институтының тұжырымдамалық-құқықтық парадигмасын жан-жақты пысықтау және жан-жақты талдау өзекті болып табылады. Зерттеу тақырыбының өзектілігі осы бағыттағы ғылыми жұмыстардың жеткіліксіздігіне байланысты. Сондықтан да, осы мәселені жан-жақты ғылыми талдау қажеттілігі осы таңда өте айқын болып отыр.

Қазақстанда саяси-құқықтық реформаны жетілдіру тұрғысынан алғанда, заң шығару процесін жетілдіру мәселелері маңызды болып талады. Заң шығару тәжірибесі бұл процестің биліктің барлық тармақтары жұмысының тиімділігі мен үйлесімділігіне байланысты екендігін көрсетті. Президенттің заң шығару процесінің субъектісі ретінде қатысуын және оның заң жобаларына қатысты ерекше вето құқығын құқықтық нақтылау ерекше маңызға ие.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі. Президенттің вето құқығының концептуалды негіздері мен мәнін анықтау мәселесіне Н.В. Бобракова, Л.И. Дмитриева, О. Зазнаев, О.М. Кичалюк, А.В. Кынев, А.Н. Мудрая, А.П. Новиков, Л. А. Окуньков, С. Г. Паречина, Л. М. Плеханова, В. А. Роцин, Д. Ю. Скуратов, В. Е. Чиркин және т. б.

Бұл мәселе ТМД елдері мен алыс шетелдік ғалымдарының еңбектерінде зерттелген. Атап айтқанда: А. Арутюнян, Ю. Я. А. Берназюк, Ю.М. Бисаги, В. И. Борденюк, Э. А. Гаджи-Заде, Г. С. Журавлева, В.С. Журавский, А. П. Зайц, А. В. Зайчука, А. Н. Коломиец, Л.Т. Кривенко, А.И. Костицкий, А. В. Скрипнюк, С. Г. Серегина, В. Л. Федоренко, А.И. Реника, А.Н. Ярмыш және т. б. және алыс шетелдік ғалымдар: Вегпам У. Кули Т., Эдвардс г., Гари Л., Джонсон С., Хаслер С., Metcalf L. K, Wirkola E.

Мемлекет басшысының ветосының мәні мен құқықтық табиғатын түсінудің негізгі тұжырымдамалық тәсілдері қазақстандық ғалымдардың еңбектерінде: С.А. Амандықова, Л.К. Амандықова, Д.М. Баймаханова, Э.Э. Дүйсенов, Л.Т. Жанузакова, А.З. Қайырбеков, В.А. Малиновский, Б.А. Майлыбаев, Р.Ж. Мұқашев, Б.Ә. Мұхамеджанов, Р.Т. Окушева, И.И. Рогов, Г.С. Сапарғалиев, Н.Н. Турецкидің және т.б. жұмыстарында баяндалған.

Бұл мәселені зерттеуге Р.Т. Окушева үлкен үлес қосты, бірақ автор жасаған тұжырымдар мен қорытындылар заң шығару үрдісінде айтарлықтай өзгерістерге ұшырады және бүгінгі күні өзектілігін жоғалтты.

Сонымен қатар, тақырыпқа қатысты іргелі зерттеулерді В.А. Малиновский жүргізді, ол заң шығару процесінде рөлдердің бөлінуіне және президенттік өкілеттіктерге, соның ішінде вето құқығына тікелей жан-жақты назар аударды.

Бұл мәселені негізінен ТМД елдерінде де, Қазақстанда зерделеу, көбінесе мерзімді басылымдарда көрініс тапты. Көбінесе Президенттің заң шығару процесіндегі рөлін, оның мәртебесі мен өкілеттіктерін, билік бөлу қағидасын конституциялық реттеу және т.б. мәселелер ауқымды зерттеудің элементі ретінде көрініс тапты.

Аталған мәселеге арналған ғылыми жұмыстардың салыстырмалы түрде жеткілікті санына қарамастан, теориялық және әдіснамалық деңгейде вето институтын анықтауға және оның мәніне бірыңғай көзқарас әлі қалыптаса қойған жоқ. Президенттің вето құқығын іске асырудың құқықтық нысанына, оны жүзеге асырудың шектеріне, негізгі элементтері мен мазмұнына және т. б. қатысты мәселелер бүгінгі таңда ашық күйінде қалып отыр.

Зерттеу нысаны - әлемдік тәжірибеде вето құқығын қолданудың құқықтық негіздері мен тәжірибесі болып табылады.

Зерттеу пәні - конституциялық-құқықтық институт ретінде вето құқығының табиғатын айқындау.

Жұмыстың мақсаты-вето институтының мәні мен негізгі элементтерін анықтаудың тұжырымдамалық және құқықтық тәсілдерін талқылау және оны жетілдірудің негізгі бағыттарын айқындау.

Мақсатқа жету үшін келесі **міндеттерді** шешу қажет:

-вето құқығының тарихи-құқықтық эволюциясын сипаттай отыра, оның авторлық тұжырымын қалыптастыру;

- вето құқығын қазіргі саяси-құқықтық институт ретінде қарастыра отыра, ветоға қатысты өкілеттіктердің өзгеру табиғатын ашу;
- вето құқығының негізгі түрлерін толыққанды критерийлеріне сәйкес қайта жіктеуге тырысу;
- Қазақстан Республикасы Президентінің вето құқығын зерттеу;
- ТМД және шет елдерде вето құқығын қолдану және вето құқығын халықаралық-құқықтық ықпал етуші институт ретінде талдау.

Зерттеу әдістері. Зерттеу барысында жалпы ғылыми және жеке әдістер, соның ішінде талдау, синтез, аналогия, дедукция, жіктеу, тарихи, салыстырмалы, жүйелі, лингвистикалық, құрылымдық-функционалдық, формальды-логикалық әдістер қолданылды. Қолданылатын әдістемелік базаның жиынтығы, сайып келгенде, тұжырымдар мен тәжірибелік шешімдердің сенімділігі мен негізділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік берді.

Диссертациялық зерттеу міндеттерінің ерекшелігі оларды зерттеудің кешенді тәсілінмен анықталады. Диссертациялық жұмысты орындау барысында зерттеу объектісін жалпы тану үшін жүйелі талдау әдіснамасы қолданылды, бұл шетелдік заң шығарушылардың прогрессивті жетістіктерін Қазақстандағы қазіргі даму шындықтарымен сабақтастыруға мүмкіндік берді.

Зерттеудің нормативтік және эмпирикалық базасы. Қазақстан мен шет елдердің билік органдары қызметінің деректері, ресми статистика, отандық және шетелдік ғалымдар мен мамандандырылған зерттеу ұйымдарының талдамалық есептері, мамандандырылған көздердің материалдары, сондай-ақ интернет-көздер мен авторлық зерттеулер диссертациялық жұмыстың негізін құрады.

Диссертациялық зерттеудің ғылыми жаңалығы жұмыста әлемдік және қазақстандық тәжірибеде вето құқығын қолданудың өзіндік ерекшеліктері жан-жақты алғаш рет талданып отыр. Сонымен қатар, жұмыстың жаңалығы әртүрлі басқару нысандары бар елдердің кең ауқымындағы вето институтына жүйелі, кешенді талдау жасауымен түсіндіріледі.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы қорғауға ұсынылған келесі тұжырымдармен анықталады:

1. Вето құқығы-бұл мемлекет басшысына тиесілі конституциялық құқық, елдің заң шығарушы органы қабылдаған нормативтік-құқықтық актіні алған күннен бастап белгілі бір мерзімде оған қол қоюдан бас тарту (қол қоюды кейінге қалдыру) және нысаны мен мазмұнына қатысты ұсыныстар мен ескертулерді енгізе отырып, қайта қарауға жіберу;

2. Вето құқығындағы өкілеттіктердің көлемін анықтауға қатысты даулы талқылауларды вето құқығының мазмұны арқылы парламенттен алынған заңға қол қоймау түріндегі пассивті әрекет ретінде және пысықтауға қайтару түріндегі белсенді әрекет ретінде шешу ұсынылды;

3. Вето түрлерінің жіктелуі келесі критерийлер бойынша толықтырылды:

а) құқықтық салдары бойынша - абсолютті және салыстырмалы;

б) вето құқығының сипаты бойынша - белсенді немесе пассивті;

в) ветоны қоюдың көлемі бойынша - толық және таңдамалы;

г) құқықтық салдары бойынша - материалдық және іс жүргізу;

д) қолданудың құқықтық салдары – императивті және диспозитивті.

4. Президенттік басқару моделінің Қазақстандағы ерекшеліктеріне қатысты әдіснамалық қағидағтарын талдау негізінде елдегі президенттік институттың нысаны айқындалды, ондағы вето құқығы жүйесінің айрықша белгілері белгіленді, Қазақстанды президент институты жұмыс істейтін жүйелердің ішінде ресейлік президент институтының типіне жатқызуға болмайды, оны қазақстандық өзіндік президент институтының ерекше түрі ретінде, айқындауға болады;

5. ТМД және ЕО елдерінде, АҚШ пен Бразилияда вето құқығын қолдана алатын мерзімдер жалпыланған және жүйеленген. Бұл ретте ЕО елдері бойынша вето құқығын іске асыру ерекшеліктері басқару нысанына байланысты жүйеленген. ТМД, ЕО және АҚШ елдеріндегі мемлекет басшысының вето құқығын конституциялық-құқықтық реттеудің ерекшеліктері бар. ЕО-да шешім қабылдау және вето қолдану тетігі айқындалған. БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінде вето институтын трансформациялау векторлары анықталды.

Зерттеудің тәжірибелік және теориялық маңыздылығы оның мынадай айрықша ерекшеліктерімен байланысты: 1) Қазақстандағы биліктің саяси-құқықтық реформасы жағдайында вето институтын іске асыру тетігін жетілдіру бағыттарын әзірлеумен; 2) әлем елдерінің басқару нысандары бойынша вето құқығын іске асыру ерекшеліктерін айқындаумен; 3) осы материалдарды жоғары оқу орындарының студенттерін оқыту үдерісінде пайдаланумен; 4) зерттеу қорытындыларын билік органдарының тәжірибелік қызметінде, сондай-ақ заң шығару процесінде - вето институтына қатысты қолданыстағы заңнаманы жетілдіру үшін қолдану мүмкіндігімен жүзеге асырылады.

Диссертацияның негізгі қағидаларының, нәтижелері мен қорытындыларының жариялануы:

Барлық ғылыми нәтижелер бойынша ашық баспада докторанттың 6 ғылыми мақалалары жарыққа шыққан. Олардың 1-і Scopus базасына енген шетелдік журналда және 2-і халықаралық конференцияларда, сондай-ақ, 3-і ҚР БЖҒМ білім саласындағы бақылау комитетімен ұсынылған басылымдарда жарияланған.

1. The right of veto: International experience, problems and prospects of application. Albina M. Biskultanova, Aigerim Zh. Zharbolova, Ualikhan A. Akhatov, Bagdat T. Aueshova.// Kasetsart Journal of Social Sciences 42(2021) 1256-1277p.

2. Известия Национальной Академии Наук РК. Series of social and human sciences. 3(325), may-june 2019. The right of veto as a modern political and legal institution. А.М. Biskultanova, U.A. Akhatov, B.ZH. Kuandykov. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.115>. pages 211-220.

3. Worldwide experience applying presidential veto power. Вестник 2(90)2019. А.М. Biskultanova.

4. Наука и жизнь Казахстана. № 6 (68) 2018. Возникновение и становление института вето. А.М. Бискультанова. Стр. 251-260.

5. Międzynarodowa konferencja naukowa o charakterze praktycznym «wiadomości o postępie naukowym i badaniach naukowych naszych czasów». «Historical and legal evolution of Veto». Biskultanova A.M. стр. 67-76. Краков, Польша. ISBN 978-617-7171-80-4.

6. Znanstvena misel journal. The journal is registered and published in Slovenia.
№ 30(2019). ISSN 3124-1123. Historical and Evolution of Veto. A.M. Biskultanova.